

FÓRUM

AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÚTJAIN

PÁPAY SÁMUEL ÉS LITERATÚRAJA

Pápay Sámuel irodalmi kézikönyve¹ – minden hiányossága és korláta ellenére – a magyar irodalmi gondolkodás történetének egyik legbecsesebb terméke, a magyar irodalmi tudat fejlődésének (és maga korabeli állapotának) egyik legfontosabb, legjellemzőbb dokumentuma. Ehhez képest azonban irodalomtörténetírásunk méltatlanul keveset foglalkozott vele, alig vett róla tudomást. Badics Ferenc leíró jellegű, életrajzközpontú feldolgozásán kívül² szinte kizárólag Horváth János elemzését vehetjük számba, ám az ő alapos leírása is – nagy művének gondolatmenetéből következően – a Pápay-féle szemléletnek csak egyes aspektusait vizsgálja.³ Alig vesznek tudomást Pápayról az átfogó, sőt a részletesebb korszak-monográfiák is; az a benyomásunk, azért, mert Pápay – a mai értelemben véve a kifejezést – nem tekinthető írónak (szépírónak); ha írt volna néhány közepes vagy gyöngye verset is, tudományos művét is jobban számon tartanák. Holott Pápay ha nem is sorolható korának meghatározó irodalmárai vagy kimagasló tehetségei közé, az akkoriban zajló irodalmi életnek is jelentős alakja

¹ Pápay Sámuel: *A magyar Literatura Esmérete I.* Veszprém, 1808. (Magyar Minerva, 4.) A továbbiakban a szöveg közben zárójelbe tett számok mind e kötet lapjaira utalnak.

² Badics Ferenc: *Az első magyar irodalomtörténetíró.* ItK 1897. 1–15., 129–142., 257–274., 385–397.

³ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Bp. 1976. Pápayról sok helyütt, részletesen 245–248.

volt, művének fontosságát mindenki elismerte, a körülötte kialakult vita pedig a mű egészének korszerűségét bizonyította.

Pápay *A magyar Literatura Esméretét* tankönyvnek szánta, a magyar nyelv oktatását akarta vele megkönnyíteni. Amint maga mondja: az ifjaknak akart „kedvet adni és jó utat mutatni a Literátori pályafutásra” (Előszó VII.). Mint a magyar nyelv főiskolai oktatásának egyik első tanára, bizonyára tudatában volt a praktikus szükségleteknek is: tisztázni kellett, mi is tartozik a magyar nyelv oktatandó tananyagába, közelíteni kellett egymáshoz az egyes a különböző, nyelvvel kapcsolatos tudományágakat, s egymáshoz való viszonyukat rendszerbe kellett foglalni. Pápay ennek megfelelően még egi előadásai idejében, tehát 1800 előtt összeállította kézikönyvének törzsanyagát; ennek, a *valóban* oktatott anyagnak csak bővített változata az 1808-as, kiadott szöveg.⁴ A bővítés azonban nemcsak terjedelmi értelemben érvényesült. Pápay a könyvével már az egész nemzet számára kívánt oktató jellegű munkát prezentálni. E gesztusát távolabbi célja, a magyar nyelv államnyelvvé elősegítése teszi érthetővé: számára a literatúrának minden vonatkozása oktató jellegű, a jelen történelmi időszakban pedig a legfontosabb feladatnak a magyar nyelv terjesztését s megtanítását tekinti, mind a nemzetiségek, mind – a szabatos, tudatos nyelvhasználat értelmében – a magyar anyanyelvű lakosság számára („az egész Nemzet”, azaz a „Polgári Társaság” minden egyes tagja számára – 6., 465.), tehát – vonja le következtetését – ezért széles körben, a nyilvánosság előtt is ismertetni kell a nyelv természetének minden részmozzanatát vagy kulturális eredményét, vagyis a literatúrát. A kézikönyv így összefoglaló, enciklopédikus igénnyel készül el, mindent

⁴Lőkös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 873–900.

tartalmazni akar, amit e tárgyban tudni érdemes, s így benne egymás mellé kerülnek a mára nagyon élesen specializálódott, egymástól függetlenedett nyelvi diszciplínák: az általános nyelvelmélet kérdései, a magyar nyelv eredetének vizsgálata, a magyar grammatika, a magyar nyelv jellemzése, a magyar irodalom történeti áttekintése – s ezek után került volna még, ha elkészült volna, a stilisztika és poétika elemzése is.

Már e sokféle diszciplína egymás mellé sorolása is sejtetheti, hogy Pápay művének legfontosabb tulajdonságaként fogalmi tisztázatlanságát jelölhetjük meg: maga sem tudja pontosan megmondani, mit is ért a legfontosabb kategórián, a „literatúrán”. E homályosság egyrészt Pápay elméleti érdeklődésének meglehetősen alacsony színvonalából következik, másrészt azonban korántsem tekinthető pusztán egyéni fogyatéknak. Sőt épp e vonatkozás teszi Pápayt és művét korának valóban hű és jellemző képviselőjévé: e bizonytalanság a kor egész irodalmi gondolkodásában, még kiemelkedő tudósainak teoretikus állásfoglalásaiban is mindenütt megfigyelhető. Nem tudják megmondani, mit is művelnek valójában literátorként, s tétovázásuk arra utal: a kor irodalmisága, irodalmi tudatossága átmeneti jellegű. Két korszak határán vagyunk: az irodalmi termelés gyakorlata már új irodalmi alkotástípusokat is hozott létre, amelyeknek értékei már általánosan elismertetnek, s így számbavételük is megköveteltetik, ám a régi fogalmi megközelítés még hagyományozódik, s legfeljebb egyes elemei cserélődnek ki. Az új típusú szépirodalmi termelés csak erőszakkal szorítható be e fogalmi rendszer keretei közé, de mivel önállósulása csak hosszabb előkészítő és feldolgozó munka révén jöhet létre, egyelőre kénytelen elszenvadni a torzításokat is. E torzítások azonban – az anyag ellenállása folytán – visszahatnak a fogalmi kategóriákra is, s végül maga a rendszer is elbizonytalanodik. Épp ezt a folyamatot szemlélteti leglátványosabban Pápay összefoglalása.

Pápay literatúrafogalma ugyanis nemcsak a feldolgozott anyagnak nem feleltethető meg kifogástalanul, de önmagában

is ellentmondásos. A irodalom fogalmát illetően *három* értelmezést ismertet (és ismer el), úgy állítván logikai sorrendbe e hármat, hogy az általuk jelölt tartomány terjedelme egyre szűkebb legyen. Ám az anyag tárgyalásában egyikhez sem tartja magát következetesen; mindegyikből ad valamit, de egyiket sem meríti ki egészen, s szempontjait állandóan váltogatja.⁵ Súlyozási különbségeket persze tesz: alapvetőnek tekinti, s leggyakrabban alkalmazott szempontjaként kezeli a klasszicista *Historia Literaria* összegző, terjedelmi felfogását, mely a irodalom fogalmát lényegében az írástudással, az írott kultúrával, az irodalmi (szakirodalmi) és tudományos műveltséggel azonosítja, s a irodalmat mint „könyvekből s írás olvasás által szerzett tudományt” magyarázza (1.). Ebbe a halmazba minden beletartozik, ami az írással (írásbeliséggel) és az oktatással (ami a „széles értelemben vett *Literatúrának* legfőbb célja” – 3.) kapcsolatban van vagy lehet, s így felölelheti a vizsgálandó nemzet, nép egész művelődés- és oktatástörténetét, sőt szűkebb értelemben történelmét is. E halmaz terjedelmi szűkítéséből vezeti le Pápay a irodalom második értelmezését, amely „a *Tudományoknak és Mesterségeknek* tsupán a *Históriai Előadását* teszi” (29.), vagyis az általános tudománytörténetet az egyes tudományágak szak-történetére specifikálja. (A fogalom ily értelmű használata azonban művében alig fordul elő, s csak az egyes történelmi korok ismertetésének tartalmi felosztásában bukkannak fel nyomai.)

Kiemelkedő fontosságú viszont a „szorosabb értelmű” magyarázatok másik lehetséges változata, melyet Pápay a „Szép Előadás tudományaként” fogalmaz meg (29.) Pápay ennek kifejtése és alkalmazása során közelít a szépirodalom modern elismerése felé. E meghatározás értelmében ugyanis a

⁵ Erre az ingadozásra Horvát István is felhívta a figyelmet recenziójában. *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1808. 38. 318–319. l. (Boldogréti Víg László néven.)

literatúra „. . . a Munkának inkább csak öltözettyét, a gondolatoknak s azok kifejezéseinek illendő és a jó ízléssel megegyező elintézését, mint sem magokat a Munkában foglalt dolgokat tárgyalja. . .” (29.), azaz a nyelvi-esztétikai megformáltság már önmagáért értéknek tekintetik. A gondolat azonban még itt sem hosszabbítható meg úgy, mint ha a szépirodalom, a nyelv művészi használata önmagában egyenértékű lenne a fenti értelemben vett literatúra más ágazatainak összességével, legfeljebb azt engedélyezi, hogy a szépirodalom *más* hangsúllyal szerepeljen, mint a megelőző literatúratörténetekben. Egyrészt ugyanis az idézett meghatározás kiterjesztetik *minden* „Szép mesterségbéli előadásokra”, s így azok is az ilyen értelmű literatúra részeivé válván a szépirodalom ismét vesz önállóságából; másrészt az ilyen értelmű literatúra is mint *tudomány* határoztatik meg. Sőt, a továbbiakban a tudományos jelleg az esztétikai formálás igényének fölébe is nő. A „Nyelvel való Szép előadásba” ugyanis rögtön belefoglaltatik ennek tudatosítása is: a Poézis mellé odasoroltatnak a „Rhetorika és a Stílusnak minden nemei”, a nyelv alkalmazásához a „Nyelvek tudományos esmérete” járul; egy újabb meghatározásban pedig ki is mondatik: „Literátoroknak is leginkább azokat a Tudósokat szoktuk mondani, akik a Nyelvek és a Szép előadásnak tudományos esméretére jobban ráadják magokat” (29.). Ami tehát a szépirodalom megkülönböztetéséből Pápay javára volt írható, a nyelv tudományos fogalmának bevezetésével ismét elveszett – a szépíróból filológusként tudós lett, a tudóstól pedig az út már visszafelé vezet az első literatúrafelfogás tartalmához. Utolsó idézetünk befejező része le is leplezi e visszavételt: „ámbar a Literátori nevezet közönségesen minden tudománybéli könyvírókra is kiterjesztetik”. (30.)

Az első és harmadik literatúrafogalom még egy szinten keveredik, az előbbinél egyenrangúbb s az egész művet mélyen meghatározó módon. Pápay ugyanis az első, széles értelmű meghatározást nyelvi tekintetben megsűkíti, s elméletileg is elkülönítvén a nemzeti és idegen literatúrát (3.) – egyértelmű-

en a nyelv szempontját tartván elsődlegesnek – a magyar nyelvűsége szorítja a magyarországi összkultúra terjedelmét, s minden nem magyar nyelvű kulturális jelenség tárgyalását elhagyja, minőségre, értékre vagy történeti jelentőségre való tekintet nélkül. Logikailag nézve e meghatározást, a szempontkeveredés önkényessége nyilvánvalóvá válik: az első értelmezés kritériumait a harmadik (más felosztási alapú) értelmezés formai kritériumai osztják meg, s így aztán a használt (azaz a kialakuló) fogalomnak mind tartalma, mind terjedelme rendkívül bizonytalan lesz. Ennek révén természetesen egészen új tudományág jön létre, s ennek az újdonságnak Pápay maga is tudatában van:

„*Magyar Literatura* név alatt egy különös új Tudományt tsinálhatunk, s ekkép határozhattuk meg: hogy az olly *Tudomány*, melly a Magyar Nyelvnek és Írástudásnak mind természeti mind történeti állapotját, az írásbéli Előadás minden nemeire való alkalmaztatással adgya elő.” (31)

A „Magyar Literatura” fogalmának csillámlásából már jobban érthető a kézikönyv tartalmának amorf jellege. Ha ugyanis a régi típusú *Historia Literaria*k tartalmi teljességre törése és nyelvi közömbössége helyére a nyelvi egyoldalúság lép, maga a vizsgálandó anyag cseréltetik ki, s a kultúrtörténeti jelenségek számbavételét a *nyelv* története váltja fel. Ám a modern értelemben vett nyelvtörténet módszerei még kidolgozatlanok, s mivel Pápay valószínűleg észre sem veszi, hogy új tudományága minőségileg is új kérdéseket vet fel, a *literatúra-történeti* módszertan nem változik. Horvát István joggal vetheti szemére kritikájában: e módszertannal nem adható meg a nyelvnek sem belső, sem külső története.⁶ Hiába idézi Pápay többször is Révait a nyelv történeti változásairól, a változások mibenlétéről nem hajlandó tudomást venni, a magyar nyelvet őseredeti tisztaságúnak vallja, s a középkori szövegek eltérő

⁶ Horvát id. recenziója: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 38/319., 40/341.

nyelviségének vizsgálatát egyszerűen mellőzi. A nyelv külső (szociális) történetéről pedig szinte semmi speciálisan nyelvi érdekűt nem tud mondani, s legfeljebb felsorolja a magyar nyelv előfordulását említő dokumentumokat és adatokat.

Ezeknek a történeti ellenvetéseknek azonban elébe megy Pápay akkor, mikor művét a magyar irodalom *Esméretének* nevezi el, eleve elhagyván a történetiség követelményét. „Szinkron” szemlélettel vizsgálja meg a fenti szempontok alapján konstruált anyagát: a nyelvet és az általa létrejött műveket. Számára a nyelv önmagában lényegesebb, mint bármely önálló mű, s ezért elemzésében is nyelvi alaposságra tör; ennek alapján érthető az a meghökkentő arány, mely a literatúrai kézikönyv anyagának kétharmadát a nyelvnek szenteli, s ezen belül is a könyvnek fele a legszigorúbb értelemben vett grammatika. A nyelvtudomány mint a irodalom „metaliteratúrája” összességükben is háttérbe szorítja az ágazati literatúrákat, sőt a irodalom felmérése során az egyes műveket is megfosztja önértéküktől, s csak a nyelviség (magyarnyelviség) illusztrációjaként szerepelteti őket. Végezetül pedig alighanem ugyanennek az illusztrációs gesztusnak lett volna kiteljesítése a kézikönyv folytatásaként tervezett második kötet a stilisztikai és poétikai elemzésekkel és példákkal.⁷

Az alapelvek, alapfogalmak tisztázása után érdemes összevetni Pápay irodalomfelfogását a kor többi irodalomtudósának hasonló gondolataival. Az egybeesések feltűnőek, sokszor szinte azonosságot mutatnak, s ezt természetesnek is tekinthetjük. A hasonló kézikönyv szükségességét a kor általánosan elismerte, a irodalom áttekintő vizsgálatára többen is vállalkoztak, s a megélenkülő irodalmi élet már lehetővé tette a nézetek kicserélődését is, ezért bár e kísérletek közül közismertté egyedül Pápay könyve vált (a többi, párhuzamot kínáló mű vagy kéziratban maradt, mint Révai műve, vagy csak

⁷E tárgyakat érintő gondolatmenete megtalálható Lőkös István alapos elemzésében, i.h.

részletei jelentek meg: Kazinczy Tübingai pályaműve), megvizsgálendő, milyen egymásrahatások feltételezhetők köztük.

A legkézenfekvőbb rokonságot Révai Miklós munkája, a grammatikát kiegészítő *A magyar Deákság* mutatja, melynek két része, *A magyar deáki történet* s *A magyar szép Toll* lényegében ugyanazt az elképzelést sugallja, mint Pápay műve. Bár Pápay sajnálattal közli előszavában, hogy hiába próbálta e művek kéziratát megszerezni,⁸ kétségtelen, hogy részletesebb ismeretei is voltak Révai vállalkozásáról. Egyrészt nyíltan (bár Révai nevének említése nélkül) vitatja a „deákság” kifejezésnek mint a „literatúra” fordításának jogosságát (2.), másrészt a két mű szerkezete, logikai felépítése oly mértékben hasonlít, hogy sem a véletlenre, sem az alapvető forrásként használt mű (az Adelung-féle német grammatika) közösségére nem elég gondolnunk. Alighanem megengedhető az a feltételezés, hogy Révai egyetemi előadásainak valamilyen formában történt lejegyzése befolyásolhatta Pápayt. A közvetlen hatást mindenestre valószínűsítheti az a tény, hogy Pápay első vázlateiból, az 1800 előtt tartott egri előadásokból a történeti áttekintés teljes mértékben hiányzott.⁹ (A feltételezést más oldalról támogathatja, hogy Pápay soha nem törekedett eredetiségre, s művében kizárólag általánosan elfogadottnak tekinthető igazságokat kívánt rögzíteni, fenntartván azt a – korában már elavultnak tűnő – álláspontot, miszerint a jó és teljes könyv feleslegessé teszi a további kutatást. Erre utal pl. ellenszenve minden tudományos vitával szemben, vagy az a gesztusa, ahogy visszalép a tervezett II. kötet megírásától, mondván: hallja, hogy Horvát készül megírni a magyar stilsztikát, s az bizonyára jobban fog sikerülni. . .¹⁰)

A filológiai hatások felkutatásánál azonban talán fontosabb a szemléletmód azonosságának kimutatása. Tartalmilag Pápay

⁸ Előszó VI., Horvát István ugyanis nem volt hajlandó kiadni kezéből a kéziratot – sőt részleteinek közzétételével is több mint húsz évet várt.

⁹ Vö. Lőkös idézett cikkével, i.h.

szemléletének két alapmozzanatának érdemes utánanyomozni: a literatúra fogalmának és a nyelvre szűkített irodalmiságnak. Mindkét esetben meglepően erős konszenzust találunk, s az összecsengés épp Révai művével a legerősebb. Révainál a deákság magyarázata tökéletesen azonos Pápay literatúra-fogalmával: mindketten az írástudásból indulnak ki s a műveltségnél kötnek ki (Révai: „Értjük azon a magyar nemzetnek írástudását és külömb külömb tanúságát”¹¹), s Révai ugyanazzal az indulattal vezeti be a deákság „magyar” megszorítását, mellyel Pápay tette.¹² Ezek után szinte természetesnek hat, hogy a nyelvészeti megalapozásban és kifejtésben is ugyanazt a sémát követik: mindketten részletesen, azonos végkövetkeztetéssel elemzik a magyar írás kialakulásának, a hun–magyar nyelvi rokonságnak, a magyar nyelv eredetének kérdését; azonosmód elfogadják a magyar nyelv finnugor és ázsiai (pl. zsidó nyelvvel rokonító) eredeztetésének egyeztetett kettőséget,¹³ s azonos módszerrel építik fel a nyelvemlékek részletes tárgyalását is, amit befejezésképp a „szép toll” kifejtése követ, illetve követne.¹⁴

Mindennél jóval meglepőbb azonban, hogy ugyanez a nagyon általános literatúrafogalom található meg Kazinczy történeti vázlatában is. A szépirodalom önállósulása és fogalmi elkülönítése még nála sem következik be: hiába helyezi gyakorlatában Kazinczy a legmagasabb polcra az esztétikát s a művészeteket, teoretikus megnyilvánulásaiban a régi sémát követi. A Tübingai pályamű önállóan megjelent történeti részében ő is általános írástudásról és kultúráról beszél, a

¹⁰ Levele Kazinczyhoz 1809. ápr. 20. Kaz. Lev. VI. 344. vö. Badics cikkével ItK 1897. 272. – Pápay előszavában (V–VI.) utal is rá, hogy ha Révai kiadta volna könyvét, ő elállt volna tervétől.

¹¹ Révai Miklós: *A magyar deáki történet*. Bp. 1912. 5.

¹² Révai: i. m. 11–14.

¹³ Pápaynál: 52–71.; Révainál: i. m. 18–52.

¹⁴ A stilisztikai rész címe Pápay egri előadásában is: *A magyar Tollrul*. vö. Lőkös. i. m. 882.

régmúltat idéző részekben alaposan elemezve nem szépirodalmi alkotásokat is.¹⁵ Enyhe váltás csak saját korának leírásakor figyelhető meg: itt Kazinczy a szépirodalomnak adja át a vezérszólamot, de itt is anélkül, hogy fogalmilag elkülönítené a többi Múzsáktól. Sőt, a „Mesterségek és Tudományok” itt is együtt említetnek – de az ismertetett anyagból – a leírás csúsztatása révén – a szépirodalom minden mást kiszorít.¹⁶ S hogy a fogalmi konszenzus biztonságát még egy példával szemléltethessük: ugyanígy építi fel literatúrafogalmát Horvát István, még jóval későbbi egyetemi előadásaiiban is. Nála is „literatúrának nevezetik valamely nemzetnek egész tudományos köre, tudniillik minden munka és minden író összevéve teszik a literatúrát”¹⁷, s az előadásokban bemutatandó anyagot valóban ennek megfelelően rendszerezi. – Nyilvánvaló, hogy az irodalom ily felfogását a megelőző korok „tudós” literatúraértelmezésére vezethetjük vissza, de a folyamatos *továbbélés* bizonyítására elegendő egyetlen utalás is, Wallaszky Pálnak, a *Historia Literaria* konzervatív képviselőjének kritikai fogadtatását illetően. Wallaszky irodalomtörténete épp 1808-ban, Pápay műve megjelenésének évében jelent meg második kiadásban, s latinsága és konzervativizmusa miatt éles elutasításban részesült, ám a bírálattól épp a hagyományos literatúra-fogalom bírálata hiányzik!¹⁸

¹⁵ *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. Bp. 1916. 148–155. – E részlet önállóan megjelent az Erdélyi Muzeumban 1814. 1–10.

¹⁶ Kazinczy: i. m. 153–154.

¹⁷ *Horvát István Magyar Irodalomtörténete* (egyetemi előadásai 1832-ből). *Magyar Irodalmi Ritkaságok* XXVIII. é. n. 27., vagy ugyanő recenziójában: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 38/318.

¹⁸ Wallaszky Pál: *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria*. Budae 1808.² – A recenzió: *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*. 1811. okt. 44–61.; nov. 204–218. – A recenzió név nélkül jelent meg, szerzője: Rummy Károly. *Vö. Kaz. Lev.* IX. 556.

A Pápay-féle kézikönyv másik meghatározó jegye, a magyar nyelvre leszűkített irodalmiság gondolata legalább ugyanennyire közösnek mondható, elég itt, ha újra utalunk Révai *magyar* deákságára, Kazinczy és Horvát *magyar* literatúrájára. Mindnyájuknál közös s nem is vitatandó a másnyelvű teljesítmény kizárása: a latinnyelvűséget történeti tehertételnek, kulturális szempontból kitérőnek fogják fel. Az egyetértés oka e téren is könnyen belátható, a gondolat mögött rejlő program kettősségének mindkét, politikai és teoretikus vonatkozásában. Közvetlenül ugyanis a leszűkítés politikai cél érdekében jön létre, s a magyar nyelvnek államigazgatási nyelvvé tételét kívánja szolgálni: kizárólag e cél szolgálatában áll pl. Pápay megelőző műve, a jogi nyelv latin kategóriáit magyarra fordító szótár s a hozzá csatolt értekezés,¹⁹ sőt Kazinczy pályaműve is, mely e tendenciát propagandisztikusan is képviseli. A politika azonban nem elégszik meg politikai érvekkel. Adottnak vévén ugyanis, hogy a magyar nyelvnek *kell* átvennie a latin szerepét (e követelés társadalmi-politikai elemzésétől eltekintünk), tudományosan is bebizonyítandó, hogy a magyar nyelv *képes* megfelelni a követelményeknek. Evégett *kell* érveket szolgáltatni a magyar nyelv használhatósága felől, ezért *kell* kiemelni és részletesen méltatni a nyelv jó tulajdonságait, kifejezőképességét; a feladat méltóságához illő régiséget és tisztaságot pedig a magyar nyelv eredetével és történetével lehet bizonyítani. A literatúra történeti áttekintése mindezt példákkal *kell* hogy alátámassza: ez egyrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy a magyar nyelv hivatalos használata a régi időkben is előfordult, s ennek érdekében összegyűjti az erről szóló adatokat (így pl. pozitív érvként hozható fel, hogy a régi magyar országatyák nem tudtak latinul, sőt sokszor írni sem, *tehát* magyarul kellett hogy politizáljanak!²⁰, másrészt – s ez

¹⁹ Pápay Sámuel: *Észrevételek a Magyar Nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével*. Veszprém, 1807.

²⁰ Pápaynál: 349–352.

a fontosabb – a irodalom gazdaságával, a magyar nyelven született művek régiségével és bőségével, a nyelvi tökélyvel a képesség elvont állítását bizonyítani tudja. Az illusztrációs jelleg persze könnyen eluralkodhatik: ennek példáit láthatjuk abban is, ahogy Pápay az egyes művek tartalmi elemzésétől messzemenően megtartóztatja magát, de igen gyakran hoz fel egyes mondatokat, fordulatokat, ritkábban hosszabb részeket a nyelvi kifejezés minőségének szemléltetésére – ugyanúgy, mint Kazinczy a Tübingai pályamű teljes harmadik részében.²¹

A nyelvi szűkítés nem közvetlenül politikus indulatának forrását a felvilágosodott klasszicizmus kultúraelméletében kell keresnünk. A nyelvi megkülönböztetés mint egyetlen kritérium ugyanis eleve feltételezi a kultúrának, igazságnak, a tudományos és művészi produkcióknak még abszolút és általános érvényét: a produkció tartalma, a kultúra egésze minden országban, minden nemzet számára azonos (vagy azonosnak kellene lennie, vagy azonos módon elérendő. . .). A különböző nemzeti teljesítményeket csak a nyelv különböző kifejezési formája választja el egymástól, így ha a nemzet – itt nem elemzendő okokból – önmagát elkülönültnek akarja tudni, csak a nyelvre támaszkodhatik. A *tartalmi* eredetiség, az egyes nemzetekre belsőleg jellemző karakterológia kora még távol van: most Pápayék számára még csak a forinai elkülönülés igénye jelenik meg. *Ugyanazt* kell elérni (megírni, megtanulni stb.), csak másként, vagyis más nyelven; azaz be kell bizonyítani, hogy ez a nyelv is képes *ugyanannak* a teljesítménynek (re)produkálására. Alighanem ennek a felfogásnak tudható be a korszak fordításcentrikus irodalomszemlélete is, ami Pápaynál abban is megnyilvánul, hogy egyáltalán nem tesz különbséget a fordított és eredeti munkák között: számára egy

²¹ Pápay idézetei a kódexekből: 356–357., 362–363., 366. Kazinczynál: i. m. 101–124. – Kazinczy esztétikai szemléletét finoman megkülönbözteti meg Pápayétól, hogy ő *teljes* műveket (vagy legalább nagy részeket) idéz.

dolog fontos csupán: magyar nyelven szóljanak, lényegében mindegy, milyen művek.

Ebből a szempontból nézve Pápay műve, ha nem is vallja be, vitairatként szolgál Wallaszky *Conspectus*ával szemben.²² Wallaszky ugyanis, a régi Hungarus-tudat egyik utolsó képviselője, a nyelvi különbségek figyelembevétele nélkül sorolja egymás mellé a latin, magyar német, szláv nyelven keletkezett *magyarországi* műveket, s teljes kulturális körképet próbál adni az *ország* különböző korszakairól. Pápay kirekesztése épp ellenkező irányulású: az összkultúra semmisnek nyilvánításával akarja a magyar nyelv elsőségét elismertetni. Álláspontja így, lemondva a valóságos, történeti összefüggések teljességéről, komoly torzításokat eredményez. Az a szemlélet ugyanis, mely hajlandó többre becsülni a tartalmilag alig értékelhető középkori magyar nyelvű töredékeket, mint pl. Mátyás király latin kultúráját, vagy mely komoly tartalmi és időrendi csúsztatásokra is képes (pl. Anonymus krónikáját, melyről a középkori részben természetesen szó sem volt, magyar fordításai miatt a 18. század történettudományi literatúrájába sorolja be; de *ugyanebbe* a csoportosításba a korabeli latinul író magyar történészek – Pray, Cornides, Katona – már nem férnek bele 446. stb.), épp a tudományos értelemben vett „literatúra” megismerését veszélyezteti.

Az ilyen típusú zavaroknak okát abban kell látnunk, hogy Pápay, az elméleti tisztázatlanságból következően, nem tudott dönteni a literatúratörténet és a nyelvtörténet között. A nála jóval teoretikusabb, élesebb elméjű Horvát István ezt szemére is veti – s egyértelműen a *nyelvtörténet* mellett dönt. Horvát számára már annyi tartalmi fontossága sem marad a műveknek, amennyit Pápay még meghagyott nekik időnként elhangzó értékítéleteiben; ő kizárólag a nyelv megjelenésére figyel. Ezért

²² Pápay túlzó nyelvi kirekesztése nyilvánul meg abban is, hogy Wallaszky művét – bár sok tekintetben bizonyára támaszkodott rá – latinsága miatt meg sem említi.

Pápay ingadozását egyértelművé (és egyoldalúvá) szeretné változtatni: hiányolja a kézikönyvből a nyelv történeti fejlődésének leírását, az oklevelek szórványemlékeit, a helyesírási törekvések elemzését, s rengeteg történeti adatnak (pl. a Gellért legenda éneke, Péter király fenyegetése, „Béla király nem tudott latinul”) vagy a József császár alatt kiadott diplomáknak és megyei iratoknak az elemzését.²³ Sőt radikalizmusa odáig terjed, hogy a literatúratörténeti vállalkozás jogosságát nyíltan is kétségbevonva, így nyilatkozik: a művek számbavétele csak annak jó, „aki Bücherkundét vagy Historia Literariát akar készíteni”, de csekély annak, „aki Magyar Nyelv Historiáját ír. . .”. Horvát a nyelv történeti funkcióját kívánja csak elemezni, s a magyar nyelvű kulturális javakat is háttérbe szorítaná; számára „fontosabb egy törvény Bethlen korából, mint Tinódi, Valkai Cronicái”, s a magyar nyelvű zsitvatoroki béke is fontosabb, mint Pesti magyar fabulái és Új testamentuma. . . stb.²⁴ E követelmény túlzó voltát azonban természetesen magának is be kellett látnia, s ezért későbbi munkáiban már úgy választja ketté a nyelv és literatúra históriáját, hogy mindkettő számára külön területet jelöl ki: önmagukban tárgyalja a nyelvemlékeket és nyelvre vonatkozó utalásokat, a literatúra történetét pedig szinte a megtámadott Pápay nyomán dolgozza ki. Egyetemi előadásaiban nemcsak fogalmi, de módszertani előfeltételezései is megfelelnek Pápay-éinak, s ezzel Horvát mintegy igazolja Pápayt: *A magyar Literatúra Esmérete típusában* megfelelőnek minősül.²⁵

Ha részletesen kívánjuk elemezni Pápay könyvének tartalmát, a nyelvi fejtegetésekkel kell kezdenünk: ezeknek van nagyobb súlyuk a műben, ezeknek volt hevesebb sajtóvisszhang-

²³ Horvát recenziója: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 39/332–333., 40/341.

²⁴ Horvát levele Szemeréhez 1809. dec. 23. in: *Szemere levele Kazinczyhoz* 1809. dec. 25. *Kaz. Lev.* VII. 166–167.

²⁵ Horvát István: *A magyar Nyelv régi Maradványairól.* Tud. Gyűjt. 1835. (nyolc folytatás). vö. még id. egyetemi előadásait.

jük – ezekkel érintett Pápay érzékenyebb témát. Korántsem eredeti (sőt az önállóságról szinte lemondó) álláspontja heves vita közepébe került, s hiába szeretne volna elkerülni az éles összekoccanásokat. Grammatikája nem talált rokonszenvre, nemcsak Horvát támadta meg, hanem Kazinczy, Rummy is elutasította.²⁶ Az elutasítást Pápay tulajdonképpen előre láthatta volna: egy olyan elmérgesedett vitalégekörben, mint amely a Révai–Verseghy vetélkedés körül kialakult, az ő egyeztető, eklektikus rendszere nem találhatott elismerésre. Különösen akkor nem, ha e grammatikát komoly elméleti kifogások is érhetik: a két vitafél teoretikusan kidolgozott, szakszerű és rendszeres véleményével szemben a Pápay által javasolt, Quintilianustól származó „nyelvszokás” (consuetudo) eszméje nem állhatott meg. Bár Pápay a nyelv keletkezéséről szóló gondolatban nyelvfilozófiai tájékozódásról is tanúbizonytságot tesz (Adelungra, Rousseau-ra, de Brosses-ra, az empirista nyelvfilozófiai iskola képviselőire hivatkozik – 37–38.), s ebbeli nézeteiben is közel kerül Révai álláspontjához,²⁷ a grammatika részletes kidolgozásában tartózkodik a szigorú elméleti kifejtésektől. Átveszi a *Debreceni Grammatika* (általa filozófiaiának nevezett – 410.) főnévi és igeragozási rendszerét; továbbviszi, helyesli és védelmezi Verseghy ypszilonizmusát (pl. a *Proludium* dicséretében – 119.), de az ikes ragozás fenntartásával Révai igazát ismeri el. E keveredést próbálja a nyelvszokás kifejtetlen, de megfellebezhetetlen kategóriájának állandó emlegetésével igazolni, általában igen kevés sikerrel. Elhatárolja magát a nyelv szigorúan logikus szemléletétől, de ugyanúgy elfogadhatatlannak találja az analógia elvének követ-

²⁶ Kazinczy bírálata: Erdélyi Múzeum 1817. IX. 89–99. (Az 1810. bécsi Annalenben megjelent cikk magyar szövege. A német szöveg még: *Kaz. Lev. VI. 90–97.*) Rummy bírálata: *Ergänzungsblätter zur Allgemeinen Literaturzeitung*. Halle u. Leipzig 1808. nov. 22. (139. sz.)

²⁷ Vö. Csetri Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. 238., 260.

kezetes végigvitelét; nem vállalja a nyelvtörténetből levonható etimologikus tanulságokat, de nem hajlandó elvetni sem őket: sem a régi, sem a „jövő” nyelvhasználatát nem tekinti mérvadónak.

Abból, hogy a számára legfontosabb nyelvszokás-kategóriát megmagyarázni nem tudja, s csak elhatároló negatívumokkal jellemzi, s legfeljebb a „józan észre” hivatkozik igazolásául, csak arra következtethetünk: Pápay kizárólag saját nyelv-érzékét, illetve saját környezetének nyelvhasználatát tekinti a mindent eldöntő „nyelvszokásnak”, s ennek alapján ítéli meg a vitás kérdéseket. Hiszen ha követjük Pápay gondolatmenetét, önmagához jutunk vissza. Szerinte a „csinos” nyelv nem egyenlő a köznyelvvél (a „sült parasztok” nyelvhasználatát elítéli 90–91.), az egyes dialektusok *fölött* létezik (az ország széleinek nyelve pl. kiesik belőle – 89.), s tulajdonképpen az írók nyelvével azonos (jó magyar Irónyelv=Schriftsprache). De ha igaz is az, hogy a jó magyarságot az íróktól lehet megtanulni, a nyelv szabályait mégsem az írók alkotják (hisz minden írónál akad nyelvi hiba – még Kazinczynál is – 102.), hanem a „felsőbb rendű Magyarok”, azaz a „Fő Rendek, Papok, Tudósok, Tisztviselők, Művészek és a Városi előkelőbb Polgárok”, különösen a pestiek (91–92.); mindebből pedig – ha el is tekintünk a társadalmi rétegződés hierarchikus szemléletétől – legfeljebb a *művelt* emberek tanult beszédének egymás közti homogenitását lehet levonnunk, ez pedig az egyes nyelvi kérdések eldöntésében használhatatlan, lévén egyrészt nyelven kívüli, másrészt tautologikus általánosság. (Vö. az idézett Quintilianus-forrás meghatározását: „Ergo consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum; sicut vivendi, consensum bonorum.” – 87.)

Nem tekinthető véletlennek tehát, ha a tekintélyelvű consuetudo mögött meghúzódó (önkényes) egyeztető tendencia kihívta a szabatosabb tudományossággal dolgozók bírálatát. Míg Kazinczy finoman „megtévedésnek” nevezi Pápay választását, mely azonban „sok és rettenetes” hibákat vont maga

után,²⁸ Horvát hatalmas indulattal támad neki. Egyrészt jogosan kritizálja a könyv rendszernélküliségét és eklektikuságát (a stilsztika és grammatika összekeveredését illetően igen precíz kifogásokat is tesz), másrészt igen igazságtalanul azt feltételezi, hogy Pápay titkos célja az egyeztetésekkel „Révai Épületének széthányatása”²⁹ lett volna. Az igazság azonban az, hogy Pápaytól mi sem áll távolabb, mint bárminek „széthányatása”: ő még a régi tudományosság nevében szeretné az egy nagy tudományos épületet felépíteni, s épp ezen ideál nevében utasítja el az egyes, egymással szembenálló tudományos megközelítések kizárólagosságának jogosságát. Viszont az ilyen megalapozottságú eklekticizmus nemcsak teoretikus, hanem szakmai kérdésekben is korszerűtleníti grammatikuságát: az olyan ellentmondásosságok, mint pl. a helyesírás kérdésében képviselt zavaros nézetei (130–131.) vagy dialektusellenessége és a *-búl*, *-túl* ragcsoport alkalmazása joggal válthattak ki elégedetlenséget – épp a tudományos állásfoglalás hiányzott belőlük.³⁰

Ugyanígy hiányolhatjuk a körvonalazottabb állásfoglalást a nyelvújítás kérdésében, még akkor is, ha tudjuk, hogy a mű még az élesebb nyelvújítási harcok előtt keletkezett. Pápay itt is ingadozó, közvetítő szerepet játszik: bár rendszeréből, mely a régi nyelvvel szemben az *élő* nyelvszokást (és a tudományos haladással együtt járó nyelvbővülést) preferálja, következnie az újítás szükségességének elismerése, mégis nagyon óvatosan fogalmaz. Kizárólag egyes új szavak (s ezen belül is *Mesterszavak*) hiányzó voltát hajlandó elismerni, megjegyezvén, hogy ezeknek hiánya sem a nyelv hibája, hanem körülményeinké, azaz tudományos elmaradásunké, valamint a magyarországi

²⁸ Kazinczy bírálatából: Erdélyi Múzeum 1817. IX. 92. 1. Rumy bírálatából: id. helyen 1107. hasáb.

²⁹ Horvát recenziójából: Haz. Külf. Tud. 1808. 38/317–318. 321.

³⁰ Vö. pl. Desseffy levelét Kazinczyhoz: „Pápay Sámuel t éppen olvasom, kár miatta félre lökni grammatikádat. . .” 1808. jún. 8. *Kaz. Lev.* V. 475.

latinságé, mely nem engedte kibontakozni a szókincs bővülését (263–265.); a magyar nyelv őseredeti gazdaságát és talentumát ugyanis semmiféle gáncs nem érheti. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy a könyv nyelvújítási paragrafusai, melyek a szóalkotás lehetséges módjait elemzik, inkább a „Nyelv bővítésében való szemességre” intenek, mintsem a szócsinálásra buzdítanának (273–281.), jöllehet Pápay maga egész szótárra való jogi Mesterszót alkotott.³¹ Ugyanez a „fontolva haladás” jellemzi egyébként azt a szerepet is, melyet Pápay később, a megindult nyelvújítási vitákban játszott. Ő, aki Kazinczynak mint írónak elfogultságig menő híve, a vita kibontakozása során – amellet, hogy a Mondolathoz hasonló megnyilatkozásokat mélyen és őszintén megveti³² – már nem tudja s nem akarja követni példaképét, s a dunántúli csoporthoz csatlakozik. Részletesen ki is fejti egy Kazinczyhoz intézett levelében, hogy „a túlzott újítók”, „erőltetve boldogítók” több kárt okoznak, mint hasznot, s inti Kazinczyt, hogy térjen vissza korábbi műveinek „szerencsésebben eltalált mérsékletéhez”.³³ E mérsékletet Pápay természetesen sem könyvében, sem levelében nem tudja megmagyarázni, s hogy nem tudja, mélyebb okra vezethető vissza. A szókincs bővítésére korlátozott nyelvújítás gondolata ugyanis a nyelvnek szűk, practicista szemléletére enged következtetni, tehát arra, hogy Pápay nem látta át: a nyelvújító mozgalom *stiláris* változtatásokon keresztül akar hatni. Ezzel szemben Pápay a magyar nyelvhasználatban nem hajlandó semmi olyan fogyatékoságot fellelni, amely túllépné a mennyiségi hiányok határát (vö. a magyar nyelv tökéletességéről szóló lelkendezéseit – 156–160, 281–330.), tehát éppen a stílus kérdésében ragaszkodik a nyelv eredeti „velősségéhez”, ama „hathatósághoz”, melyen – úgymond – szerencsére „még kevés próbát tett a hideg észnek filozófiája”

³¹ Pápay: *Észrevételek*. . . (vö. 19. jegyzet)

³² Vitkovics levele Kazinczyhoz 1814. márc. 19. *Kaz. Lev.* XI. 294.

³³ Pápay levele Kazinczyhoz 1817. febr. 20. *Kaz. Lev.* XV. 69–70.

(322.). E stílusigény – mint a Pápay által idézett példákból is (pl. Péteri Takáts *Erköltsi oktatása*) kiderül – tulajdonképp a klasszicista körülírás és illusztráció, a képes beszéd retorikai eszményét követi, s a modernebb tendenciák közül mind a fogalmi tisztaságnak, mind a nyelv ábrázoló képességének igénye távol marad tőle; s így legfeljebb abban érintkezhetik Kazinczyék eszményeivel, hogy a stílus változatosságát (variativitás) ő is elsőrendűnek tartja. – Pápay teoretikus ingadozásából a kor irodalmi élete számára mégis származtak gyakorlati előnyök. Ő, aki elfogulatlanabb szemlélete miatt *aktívan* nem lépett fel Kazinczyék ellen, a későbbiek során a békítő szerepében léphetett fel, s szinte saját álláspontja igazolásául megszüntette az ellenségeskedést az általa legnagyobbaknak tartott Kazinczy és Kisfaludy Sándor között. E gesztusa is ugyanolyan, mint könyvében teóriája: az ellentéteket feloldani nem tudja, de legalább nyugodtan, békésen egymás mellé rendeli őket.³⁴

A mai irodalomtörténetet feltehetően jobban érdekli Pápay irodalomtörténeti munkássága, feltűnő azonban, hogy épp ez mennyire hidegen hagyta korabeli olvasóit. Valószínűleg azért, mert a területen talán még csekélyebb Pápay eredetisége: az adatok összegyűjtésében, az egyes művek felsorolásában Pápay csak forrásait követi, újdonságok felkutatására nem is vállalkozik; újításról csak a fentebb már elemzett nyelvi szűkítés esetében lehet szó. Az összegyűjtött anyag a korabeli irodalmárok számára már közismert lehetett, akár Wallaszky nagy összefoglalásából, akár a Pápaytól is megnevezett forrásokból: Sándor István Sokféléből és Magyar Könyvesházából, vagy a két nagy könyvtár (Széchényi, Teleki) katalógusaiból stb.;³⁵

³⁴ Pápay levele Kazinczyhoz 1821. júl. 20. *Kaz. Lev.* XVII. 498–500.

³⁵ Vitkovics levele Kazinczyhoz 1809. márc. 7.: „Azon kincseket, melyek a rostálásban előhordatnak, mindenki már régen olvashatta külömbféle *Históriás* és *Diplomaticus* könyvekben...” *Kaz. Lev.* VI. 276.

szempontjai pedig, úgy tűnhetett, az anyagból magából következtek. Így adódhatott, hogy Kazinczy csak általános elismerést nyilvánít az *összegyűjtés* munkáját illetően, Rummy csak egy-két adatkiegészítést közöl, s egyébként az irodalmi részről nem is beszélnek; számukra is vitathatatlan, hogy egy történeti áttekintésnek így kell kinéznie.

A történeti anyag bemutatása tökéletesen tükrözi azt a fogalmi rendszert, amelyet dolgozatunk elején felvázoltunk: a nyelvi szempont bevezetése nemcsak az anyag válogatását (a más nyelvű munkák elhagyása) határozza meg, hanem az anyag elrendezésére is kihat. Ez játszik döntő szerepet a korszakhatárok kijelölésében. Pápay a magyar literatúrát három nagy „időkerületre” bontja: 1. Pannónia megszállásátul fogva a Reformátzióig (1530-ig); 2. A Reformátzió idejéig fogva Ildik József Császár uralkodásáig; 3. József Császár idejéig fogva mostanáig. A felosztás maga szintén nem lényegileg új: Wallaszky *Conspectusa időben* nagyjából ugyanezeket a határokat szabja meg. Azok a csekély módosítások, amelyeket Pápay mégis bevezet, jellegzetesek. Wallaszky nem a reformációt, hanem a reneszánszt teszi meg korszakhatárnak (*renatae litterae*), s mechanikusan századhatáron (1500) teszi meg osztását, függetlenül a tartalmi összefüggésektől: így pl. Mátyás reneszánsza az első korszakba, de pl. Oláh Miklós stb. a reformátorokhoz, a másodikba kerül.³⁶ Pápay időbeli korrekciója reális alapokon áll: a reformáció, állításának és szempontjainak tökéletesen megfelelően, a magyar *nyelv* tekintetében valóban döntő korszakváltást hozott, s mindezt a Pápay számára szintén nagyon fontos anyanyelvi könyvnyomtatás kezdőadatai is szavatolják (Komjáti Benedek 1533; Pesti Gábor 1536.).

A másik korszakhatár-módosítás oka szintén könnyen belátható, mert szervesen következik Pápay ideológiájából, de szakmai szempontból már nem fogadható el. Pápay ugyanis

³⁶ Wallaszky: i. m. 136–137.

elsősorban politikai indokok alapján számítja II. József trónralépésétől a modern magyar irodalom korszakát: ekkor nyelvünk, „léteben veszélyeztetvén”, „még jobban neki elevenül”, azaz ekkor – Józseffel szembeni ellenhatásként – vetődik fel először a magyar államnyelv gondolata (403–405.). Pápay itt komoly ideologikus erőszakot tesz anyagán, saját adatain: maga is tudja, hogy irodalmunk „újra felserkent Mária Terézia alatt” (397.), s hogy a 80-as évek nyelvi mozgalmait e „felserkenésnek” köszönhetők, azonban számára nem ez a fontos. Rendszerében a nyelv politikai emlegetése előbbvaló az irodalmi folyamatoknál, s ezért itt tudósi meggyőződését is félretereszti. Eljárásának ellenpontjaként álljon itt az e ponton jóval szakszerűbb Wallaszky példája: ő, amellett, hogy műve első kiadásának 1776-os korszakhatára (az egyetem Budára költöztetésének éve) is tökéletesen megfelelt saját, iskola-rendszert is követő szempontjainak, a második kiadásban már 1770-t látja történetileg jogosultabbnak, az adatoknak valóban megfelelőbben.³⁷ Ha pedig az irodalom modern képviselőit nézzük, azt kell látnunk, hogy Pápay korszakolása nekik sem felelt meg. Kazinczy – a teoretikus megfogalmazás igénye nélkül is – egyértelműbb esztétikai szemlélettel kezelte a nyelv kérdését, s számára a művek fontosabbak maradtak a politikánál: így az ő korszakolását valóban *művek* indítják meg. Közismert, hogy épp Kazinczy számította elsőnek az új korszakot, máig elfogadott módon, a testőrírók fellépésétől.³⁸

A nagy korszakhatárok kijelölése egyébként Pápay számára másodlagos, illetve *csak* teoretikus kérdésként jelentkezik. Anyagának felépítése ugyanis tökéletesen történetietlen, illetve csupán katalógusszerűen, évek szerint kronologikus. Nem tekinti feladatának a korszakok kultúrájának részletes leírását (ekkor nem hagyhatná el a latinságot), s így nem marad más

³⁷ Wallaszky: i. m. 437. „Sed epocha anni 1770. . . . magis cum veritate historica convenit.”

³⁸ Kazinczy: *Tübingai pályamű* 154.; más műveiben számos helyen.

számára, mint az egyes emlékek egymás után történő besorolása. Irodalomtörténete emiatt alig tudja meghaladni a régi típusú irodalomlexikonok színvonalát, hogyha pedig mégis meghaladja, ugyancsak történetietlenül teszi. A meghaladás ugyanis szintén a régi típusú irodalomfogalom alapján történik: az egyes szerzők és művek *tárgyuk* szerint is csoportosíttatnak, tudományágak szerint. A nyelvközpontú irodalomfelfogás párosul itt a tudományra alapozó irodalomfogalom tartalmiségével, s ennek alapján az *egész* magyar nyelvű kultúra, a kezdetektől kezdve a legújabb korig, *egy* minőségnek tekintetik. Így jön létre a *Literatúránk terjedtsége* c. nagy fejezet (432–457.), melyben korra való tekintet nélkül *minden* hasonló tárgyú mű felsoroltatik. Ezen összeállítás célja annak bizonyítása, hogy magyar nyelven is ki tudja magát fejteni *minden* tudományág, nincs tehát olyan terület, melyre a magyar nyelv ne lenne alkalmazható. A fejezet azonban az egyes tudományágak történetétől (Pápay literatúrafogalmának második értelme alapján) vagy szakbibliográfiául már aligha elfogadható, sőt néha a szakszerűtlenség határát is súrolja: elég, ha utalunk rá, hogy pl. a Magyar Törvény cím alatt egymás mellett áll az Aranybulla 1805-ös fordítása és Kövi nagy összefoglaló törvénygyűjteménye (437.) stb.

Ha a kézikönyvben foglalt történeti anyagot vizsgáljuk ugyanazokat az ellentmondásokat fedezhetjük fel, melyeket a fogalmi elemzésnél körülírtunk. Pápaynál a literatúra kezdeti emlékei mind kizárólag *nyelvemlékek*, még tárgyuktól is függetlenül. A *Halotti Beszéd* méltatása mellett így azonos súllyal esik latba pl. egy magyar nyelvű kódex a szentek életéről vagy egy tartalmilag jelentéktelen magyar oklevél – s az emlékek ritkasága folytán jóval több szó esik a nyelvet érintő törvényekről és adatokról. Mivel tartalmi elemzésre nem kerülhet sor, Pápay a nyelvemlékek *írásformáját*, betűtípusát, hangjelölését vizsgálja (még „facsimile” illusztrációkat is ad – 363, 366.); legfeljebb a nyelvi fordulatokat szemlélteti egyes mondatok idézésével (pl. 356–357.), de eltekint annak vizs-

gálatától is, milyen szerepet játszhattak *e* művek a maguk idejében. A nyelvi szempont erőltetése pedig már-már saját literatúrafogalmának megerőszkolásáig is eljuttatja: „nemzetünk különös ditsőségére” megemlíti pl. a *kocsi* szó magyar eredetét, s példákkal mutatja be nemzetközi szétáradását, de arra nézve, hogy ennek mi köze a literatúrához, semmit sem mond, csak egy Heltai-idézetet közöl történeti bizonyítékként, melyben szintén előfordul a *kocsi* szó. . . (365.).

Mikor későbbi történeti korszakokra kerül sor, több lévén a számbaveendő, Pápay szempontjai is egyértelműbbek lesznek. Az irodalomtörténet lehetséges válfajai közül azt választja ki, mely csak a produkcióra figyel, s az alkotót teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Sőt a reformáció korától kezdve azt a merész (és megengedhetetlen) szűkítést is végrehajtja, hogy szinte kizárólag a nyomtatásban megjelent művekről tesz említést. E tekintetben nem elégséges mentségeként a kor irodalmi ismereteinek csekély voltára hivatkozunk: Pápay azt sem közli, amit pedig tudott volna.³⁹ (Alighanem ebben is a nemzeti bizonyítás vágya vezette: ez *mind* ki volt nyomtatva. . .) Így áttekintése e tekintetben sem ad gazdagabb képet, mint latin elődei, s Wallaszkyval szemben – bár az *egyes* jellemzésekben alulmarad – legfeljebb annyi előnye lehet, hogy a szerzők és művek együttes felsorolása mégis többet mond, mint a szerzők osztatlan névsora. – A műveket évszázadonként tárgyalja, mindig ugyanazon tematikus rendben: filológia, teológia, „világi ismeretek”, poézis. Rangora literatúrafogalmára vezethető vissza: szerinte legfontosabb tudomány a filológia, a legkiválóbb literátor a filológus. Ezért azok a szerzők emeltetnek ki mindenen felett, akik e tárgyval tudományosan is foglalkoztak: így aránytalanul nagy helyet kap, a többiek rovására, pl. Sylvester János, Szenci Molnár vagy a szótárírók; sőt ugyanennek köszönhető, hogy latinul író

³⁹ Vö. pl. Romy ilyen értelmű kifogását pl. a Ráday-könyvtár kéziratait illetően. *Ergänzungsblätter*. . . i. h. 1108.

szerező is belekerül a műbe, igaz, csak akkor, ha a magyar nyelvről írt. Így említés történik Bél Mátyásról, Czvittingerről, s így esik szó az egyébként igazságtalanul mellőzött Janus Pannoniusról is: állítólag, mondja Pápay, írt magyar grammatikát is (361).⁴⁰

A filológusok felmagasztalásán kívül azonban semmi más értékelési szempontot nem találhatunk a műben, sőt, értékelő megjegyzést is nagyon keveset. Pápay ugyan egyes nagy alkotóknál megenged magának magasztaló kitéréseket, azonban azon egy kifejtetlen érven kívül, miszerint az illető a magyar irodalom előmozdításában igen kitüntette magát, semmilyen magyarázatot nem kapunk, sem történelmi jelentőség, sem esztétikai minőség szempontjából; s az értékelés hierarchiája is legfeljebb retorikája fokozataiból deríthető ki. Hierarchiájának ismerete elsősorban a szépirodalmat illetően lenne fontos. Pápay e téren is tartalmi szempontokból ítél: jó poétának azt tartja, akinek tudosságával, műveinek tartalmával meg van elégedve, vagy pedig akinek műve filológiai érdemeket is fel tud mutatni. Így a 16. sz.-ból Tinódi mint verses történetíró nyer elismerést (372.); az első időmértékes verspróbálkozások részletesen elemeztetnek (374.); de pl. Balassi („Fő Hadi ember”) alakja belesimul a felsorolás többi jellemzetlen költője közé, s csak annyi tétetik még neve mellé: „ki magyar Pindarusnak neveztetik” (373.),⁴¹ a 17. századi költők ismeretése során pedig Rimay, sőt Beniczky Péter is elébe számláltatik (391.). Esztétikai szempontokat az értékelés megindokolása végett sem itt, sem máshol nem hoz elő, preferenciáit általános igazságként közli. Kiemelése az egyre inkább elavuló közízlés hagyományait követik, ennek korszerűtlenedését azonban a fenti példán kívül az is szemléltet-

⁴⁰ Ugyanezt a szemléletet Kazinczynál is megfigyelhetjük, pl. előszavában a Sylvester-grammatikához. In: *Magyar régiségek és ritkaságok I.* 1808.; Janus Pannoniusról ugyanígy nyilatkozik: *Tübingai pályamű.* 150.

⁴¹ Ugyanez az elnevezés Wallaszkyknál: i. m. 169.

heti, ahogy a korban már egyre többre értékelt Zrínyit még mindig csak Liszti László és Paskó Kristóf egyenrangú társaként állítja be, s a legmagasabb polcra Gyöngyösit helyezi, hosszan idézvéen műveinek sorát. (391–392.)

Tartalomközpontúságán keresztül világíthatjuk meg Pápay irodalomszemléletének klasszicista beállítottságát is. Számára a irodalom legfontosabb célja az oktatás (3–4.), s így minden mozzanatában a hasznosságnak kell uralkodnia. Az általános követelményt azonban Pápay egy mozzanatában kibővíti: számára a hasznosság már nem általában, hanem a *nemzet* érdekében kell hogy hasson, s ennek értelmében „köteleztetik” a irodalom az anyanyelv használatára.⁴² A klasszicizmus többi alapelvét azonban még ennyire sem érinti: nála a irodalom mint a tudományosság kifejeződési formája ismereteket közöl, s a hasznos ismereteknek csupán megfogalmazási különbségén múlik, tudományos vagy művészi produkcióval állunk szemben. S mivel a poézis alkotásai ugyanúgy tartalmi hasznosságuk révén fogadtatnak el, s bennük legfeljebb a nyelv különösen csinos használata különböztet meg, Pápay jellemző kompromisszumra kényszerül: még azokat a műveket is kénytelen méltányolni, melyeknek önértékét igen csekélyre becsüli, mivel e művek „az alsóbb rendű közönségnek kellemetesebb időtöltést” s mégis nagyanyelvűséget biztosítanak (pl. Kónyi művei – 401.; a Rózsaszín Gyűjtemény stb. az „Asszonyi Nem számára” – 413., 450.); az olvasás hasznossága a nyelviséggel párosítva tehát minden esztétikai stb. fenntartást megszüntet. A már magasra értékelt szépirodalmi alkotások a klasszicista műfajhierarchia szabályai szerint az egyes tudományágak alá soroltatnak be: a regények a „Históriai Tudományok” közé kerülnek,⁴³ a poézis pedig a

⁴² Itt említhető meg, hogy Pápay is rendkívül fontosnak találja a nemzeti „Epopé” megszületését – 454–455.

⁴³ A Históriai Tudományok részletezve: Magyar Történet, Világtörténelem, „Földírás (Geographia), Statisztika, Archaeologia, Életírás

filológia alá, a nyelvtudomány, esztétika, retorika és a pedagógia mellé. Hogy pedig szemléltessük is, mennyire nem tudja s akarja Pápay elkülöníteni a szépirodalom alkotásait s ezen belül az eredeti és fordított munkákat, legyen elég egy felsorolási részletének idézése:

„B. Orczinak némelly Versei megjelentek a Magyar Múzeumban és Széphalmi Orfeussában is, a hol találjuk B. Ráday Gedeon és G. Teleky József Magyar Mecenássainknak s egyszersmind munkálkodó Literátorainknak is némelly munkáit. – G. Teleky Ádámnak Czid nevű szomorú Játéka, melly 1773ban jött ki, szinte remekje a Poetai szép Magyarorságnak. – B. Vargyasi Dániel István Marmontelnek Belizáriussát adta ki nyelvünkön Kolosv. 1776. – G. Székely Ádám írt a marhák körül való rendtartásról 1763, és Locke után a gyermekek neveléséről 1771. Ime melly nagy emberei támadtak ekkor a Magyar Literaturának.” (339–400.)

Pápay kézikönyvének legfontosabb tetteként alighanem a kortársi szépirodalom ismertetését tekinthetjük. Lényegében ő dolgozta fel elsőként összefoglaló ígérennyel a Bessenyeiekkal kezdődő irodalmi mozgalmat, s vállalkozása, mely a régi magyar irodalom meghosszabbítását a valóban értékes kortárs irodalomban látta, az újító szellemű irodalmiság igazolásaként hathatott. A mű teoretikus korlátai épp ezért, itt, e művekkel szemben hatnak a legszorítóbban, bár az is igaz, hogy Pápai itt hajlandó leginkább az önmagában vett nyelvi szépség elismerésére. E művek – melyeknek nagy része már elég nehezen lenne az oktató literatúra fogalma alá besorolható – mint a magyar literatúra s a magyar nyelvi tökély legszebb példái állanak, s oly nyelvi csúcsteljesítményekként jellemeztetnek, melyekhez képest a régi irodalom alkotásai elhalványulnak. E műveket ismertetvén Pápay, alighanem maga számára sem tudatosan, enyhe csúsztatást hajt végre: jóval nagyobb súllyal tárgyalja a poézist, mint a tudományt, s ezzel szinte érzékelteti, hogy szerinte ma a magyar literatúrát a poézis képviseli, s ha nem is

---

(Biographia), Utazások, Hasznos időtöltő Történetírások és részént Románok, Anekdoták és Mesék.” 446–451.

teszi meg azt a lépést, amelyet Kazinczy a Tübingai pályaműben megtesz,⁴⁴ valami hasonlót sejtet. Pápaynál a nyelv erényeinek leírása során a nyelv bőségét a kortárs költők és fordítók szavatolják (258.); a szavak jelentésének világosságát Kisfaludy-vers (287.), a tömörséget és kellemetességet Kis János és Kazinczy fordításai szemléltetik (304–305; 309.). Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a könyv legnagyobb dicsérete Kazinczyt éri (411.),⁴⁵ s hogy a legtökéletesebb alkotásnak Himfy versei vannak feltüntetve (258–259.), az értékhierarchia modernségét és poézisra irányultságát kielégítően szemléltettük.

Láthatjuk: Pápay kézikönyvének minden eleme magán viseli az átmeneti kor kettősségének bélyegét. Aktualitását és fejlődéstörténeti jelentőségét az bizonyíthatja leginkább, amit a későbbi irodalomtörténetek átvettek belőle: nyelvközpontú rendszerezése, a kortárs, újító irodalom meghatározó szerepeltetése vagy a hagyományos hasznosság-fogalom nemzeti szempontú újraértelmezése. S bár irodalomfogalmának, irodalomtörténeti katalógusának mentségére nem szükséges felhozunk, hogy kultúrtörténeti vagy szépirodalmi szemléletű irodalomtörténet megalkotásához olyan előmunkálatokra lett volna szükség, milyenek Magyarországon éppen hogy megindulóban voltak (egy-egy tanulmányok: pl. Batsányi Bessenyeiről; életrajzi méltatások: pl. Kazinczy Sylvesterről, Bárócziról, Daykáról; irodalomelméleti fejtegetések: pl. a fordítás vagy eredetiség kérdéseiről; vagy talán a legfontosabb: a folyamatos kritikaírás), annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk: az, hogy a magyar irodalomtörténet tudománya még oly sokáig bizony-

⁴⁴ Kazinczy: *Tübingai pályamű*. 154–155.

⁴⁵ Kazinczyt Pápay már egri éveiben nagyra értékelte. Vö. Vitkovics levele Kazinczyhoz 1811. dec. 24. *Kaz. Lev.* IX. 193. – Badics idézi Pápay bejegyzését Kazinczy Diogenés-könyvéből (1793): „Ezen munka olvasásának ajánlására elég, hogy Wieland írta, s Kazinczy magyarázta. Én belé nem tudtam unni sokszori olvasásában.” ItK 1897. 8.

talankodik önmaga meghatározásában, valószínűleg annak is köszönhető, hogy az első, már „modern” szemléletű összefoglalás még az önelvű irodalom fogalmának leválása előtt íratott meg.

MARGÓCSY ISTVÁN

TOLDY FERENC IRODALOMTÖRTÉNETI SZINTÉZISEI

1. Az első rendszerezés. Irodalomtörténetírásunk kialakulása az 1820-as évektől kezdődően elválaszthatatlan a liberális romantika ideáinak térhódításától – mindattól, amit ez az eszmevilág idehaza hordoz és kifejez: a nemzeti lét védelmétől és tükröztetésétől, illetve a polgári nemzetté válás folyamataitól. Elválaszthatatlan egyrészt a nemzeti irodalom programjától, az új típusú, a rendtől különböző nemzettudat elterjedésétől, nemzeti műveltség és világtudat kapillaritásának érzékelésétől, másrészt az eredeti szépirodalmiság, az írói egyéniség, a műalkotás önállósága elveitől, harmadrészt pedig a történetiség, a fejlődéselv előretörésétől. A 19. század első évtizedeinek legfontosabb hazai tudattörténeti jelensége a változás élménye: az élet hallatlan mérvű átalakulása és kitágulása, a gondolkodás és a kultúra minden addiginál nagyobb feldúsulása, a mozgó világ szuggesztíója. Ezzel együtt pedig a régi és új kettősségének tudatosulása a társadalom és a kultúra minden területén.

Mindezek az összetett folyamatok azáltal is fokozottan érvényre jutnak, mivel éppen ezekben az évtizedekben kezd önállósulni hazánkban az értelmiség, amelyet e változások hívtak életre, s amely társadalmi helyzeténél fogva eleve a további változások propagálója, a szellemi teljesítmény, a teremtő gondolat rangját helyezve szembe a származás rangjával. Ez az értelmiség egyelőre az irodalomban és annak múltjában találja meg leginkább azt a teret, ahol a vágyott